

מעקב צמוד אחר השינוי – תוך מספר חודשים – בכתב העת "ראזסווייט" לאחר הפוגרומים הראשונים ברוסיה

"ראזסווייט" ב-1881: ממתינות למיליטנטיות

סטיבן קסידי

היום), שבמחוז חרסון באוקראינה.¹ לפני סוף אותה שנה אירעו יותר ממאתים אירועים מסוג זה, רובם במחוזות הדרומיים והדרום מערביים (בלארוס ואוקראינה של היום), ומהומות נוספות אירעו עד 1884. השפעתם של מאורעות אלו על יהודי רוסיה ידועה היטב.² אין צורך להרחיב את הדיבור על היהודים שחיו באזורים שבהם פרצו הפרעות. במקרה הטוב, סבלו הללו מאי נוחות ומשיבושים במהלך חייהם; במקרה הרע, הם סבלו ממקרי אונס, פגיעות בגוף ומוות. גם בפרקי הזמן שבין המאורעות סבלו היהודים מהטרדות, פגיעה ברכוש ואובדן חיים.

המהומות פגעו כמוכּן לא רק באותם יהודים שניקרו בדרכם של ההמונים המתפרעים. הפוגרומים יצרו משבר גדול אצל כל יהודי רוסיה. אחת הסיבות לכך היתה שמעתה ואילך חיו היהודים כחשש מתמיד לביטחונם, מכיוון שהמהירות שבה התפשטו הפוגרומים ממקום למקום וחומרת הנזקים שגרמו הוכיחו שפוגרום עלול לפרוץ כמעט בכל מקום שבו חיים יהודים. הפוגרומים גרמו אף למשבר רוחני, ומי שחשו במלוא חומרתו של משבר זה והגיבו עליו באופן הבולט ביותר היו חברי שכבת המשכילים היהודים-רוסים, שזה עתה החלה מתגבשת.

שכבת המשכילים היהודים – אותם יהודים שהיתה להם לפחות השכלה חילונית מסוימת, דיברו רוסית ונטלו חלק בהיבט כלשהו של החיים הציבוריים ברוסיה – לא היתה אמנם מאוחדת, אך אנשיה חוו חוויות משותפות. הרוכ המכריע של יהודי רוסיה עדיין היה חייב לחיות בתחום המושב, בקצה המערבי של האימפריה הרוסית. החוק הרוסי הפך רק באחרונה לחוק חילוני; מוסדות ההשכלה הרוסיים פתחו רק באחרונה את שעריהם בפני היהודים, ורק ב-1861 הותר ליהודים בעלי השכלה אוניברסיטאית לעזוב את תחום המושב ולהתיישב בערים רוסיות אחרות. למעשה, היהודים שניצלו את הרפורמה בחוקים השאירו מאחריהם קהילה סגורה,

הפוגרומים שאירעו בדרום רוסיה ב-1881 השפיעו עמוקות על שכבת המשכילים היהודית. רבים מהיהודים-רוסים המשכילים, בייחוד אלה שהיו מעורבים בפוליטיקה של המהפכה, הצטרפו לשורותיה של האינטליגנציה, עברו תהליך רוסיפיקציה והיפנו עורף למקורותיהם היהודיים. היות שהפוגרומים כוונו נגד היהודים, זכו לתמיכה ניכרת בקרב לא יהודים בשכבת המשכילים המהפכניים, הם גרמו להיווצרות מיליטנטיות חדשה אפילו בקרב אינטלקטואלים יהודים בעלי דעות פוליטיות מתונות. השבועון היהודי-רוסי "ראזסווייט", שיצא לאור בשנים 1879-1883* על ידי קבוצה של אינטלקטואלים יהודים בעלי דעות מתונות, מאפשר לנו להעיף מבט על התהליך שבו נוצרו בו זמנית מיליטנטיות ותחושה מתודשת של זהות יהודית. אם נבחן את העתון מיד לאחר ההתנקשות באלכסנדר השני, במרס 1881, במהלך תקופת הפוגרומים ובחודשים שלאחריהם, נראה שעורכו והכותבים בו עברו במהירות מעמדה של מסירות פטרוויטית לצאר המנות, דרך כתב אישום מיליטנטי נגד מדיניות הממשלה כלפי היהודים, עד לקריאה להגירה המונית של יהודים כתגובה להידרדרות המהירה בתנאים הפוליטיים.

ההקשר ההיסטורי של הפוגרומים

באפריל 1881, חודש וחצי לאחר ההתנקשות בחיי הצאר אלכסנדר השני, פרץ פוגרום נגד היהודים בעיר יליובטגרד (קירובגרד של

* כתב העת בשפה הרוסית "ראזסווייט" הופיע לסירוגין, בבעלויות שונות. במשך יותר משבעים שנה: בשנים 1860-1861 בעריכת יוסף א. אהרונביץ; בשנים 1879-1883 וראה מאמר זה; בשנים 1907-1915 – כביטאון ההסתדרות הציונית ברוסיה; ובשנים 1923-1934 כביטאון התנועה הרוויזיוניסטית בפריז. באמצע שנות ה-20 הופיע השבועון זמן מה גם בגרמנית, בברלין (המערכת).

ברוסיה, חברו שלושה תהליכים הקשורים זה לזה קשר הדוק: רוסיפיקציה, חילון ופוליטיזציה. מתוך עיון בזכרונותיהם של אינטלקטואלים יהודים שהיו פעילים משנות ה-60 ואילך של המאה הקודמת, ניתן לראות כיצד השאיפה להפוך לרוסים גרמה לדחייה (בדרגות שונות) של המסורת היהודית, ובמקרים מסויימים, של הזהות היהודית עצמה.³ לנוכח הפוליטיזציה הגבוהה ברוסיה של המחצית השנייה של המאה ה-19, משמעותם של חיים ציבוריים היתה אחת: חיים פוליטיים. אחרי הכל, היתה זו התקופה שבה חיו דוסטויבסקי, טורגנייב וצ'רנישבסקי, כשלמעשה כל יצירת ספרות שנכתבה היתה חלק ממחלוקת פוליטית לוהטת, וכאשר ניסיונות להתנקש בחיי הצאר היו כמעט דבר שבשיגרה.

דוברת יידיש, שבה שלטה המסורת האורתודוקסית שליטה ללא מצרים בחיי היומיום על היבטיהם השונים. רבים לא למדו רוסית כלל עד שהגיעו לגיל התבגרות. ומכיוון שמשמעותה של השכלה יהודית היתה בדרך כלל לימוד אינטנסיבי של התורה והתלמוד, אך לא הרבה מעבר לכך, הרי שרוב היהודים לא הכירו כלל את הנושאים שנלמדו בבתי הספר הרוסיים.

עבור רוב היהודים, ביציאה מהעיריה (השטעטל) כדי להיכנס למערכת החינוך הרוסית ובסופו של דבר גם לחיים הציבוריים

רצה הצאר אלכסנדר השני, 1 במרס 1881, שבעקבותיו החלו הפוגרומים ביהודים - איור בן הזמן

התנגדות כלפי הממשלה; התנגדות זו כבר היתה קיימת. הפוגרומים, יחד עם האמונה שהממשלה נטלה חלק בהסתה להם, פשוט חיזקו את עמדת ההתנגדות לממשלה.⁴

עם זאת, היתה קבוצה אחרת, שבעמדתה הפוליטית חל שינוי דרמטי הרבה יותר מאשר בעמדתם של הרדיקלים. היו אלה אינטלקטואלים יהודים, שעד שנת 1881 אימצו השקפות פוליטיות מתונות, או, במקרים מסויימים, היו בעלי השקפות כאלה מאז ומתמיד. הם קיוו לשפר את מעמדם את באמצעות התבוללות תרבותית, כמו זו שעברו יהודים-גרמנים רבים, או על ידי מאבק לשוויון בפני החוק במערכת הפוליטית הרוסית. "שוויון זכויות" ("ראבנופראבנוסט", במקור) היה סיסמת המאבק של קבוצה זו,

שכבת המשכילים היהודים ייצגה קשת רחבה של השקפות פוליטיות. רבים מהיהודים בעלי ההשכלה האוניברסיטאית החלו להיות מעורבים בפלגים שונים של התנועה המהפכנית הרוסית אפילו לפני הפוגרומים. קבוצה זו הפגינה את הדחייה הכוללת ביותר של הזהות היהודית, וכאשר החלו המהומות נגד היהודים, חלק מתבריה אף קידמו בברכה את האלימות כשלב הראשון של המהפכה, שתביא לבסוף, כך קיוו, לנפילתה של האוטוקרטיה הרוסית. אך כאשר החמירה האלימות ופשטה למקומות אחרים ברוסיה, אפילו היהודים ה"אנטי יהודיים" הקיצוניים ביותר ראו בפוגרומים איום, ונאלצו לבסוף להכיר בכך שלא יוכלו להתכחש לזהותם היהודית. עם זאת, לא הפוגרומים יצרו בקרב חברי הקבוצה

שחבריה ציפו ליום שבו יואיל הצאר להעניק לנתיניו היהודים הנאמנים אותן פריווילגיות שמהן נהנו האזרחים הרוסיים. כאשר עמדו חברי הקבוצה בפני הסכנה הנוראה של מעשי אלימות מסיביים ובלתי נשלטים נגד היהודים, היתה תגובתם מעבר קיצוני מעמדה של נתינים נאמנים לעמדה של מחאה פוליטית גלויה. אצל חלק מהיהודים הוביל תהליך זה לקריאה להגירה מאורגנת; אחרים עברו למאבק נחוש יותר למען שוויון זכויות במולדת, וקבוצה נוספת אף אימצה את האידיאולוגיות הקיצוניות יותר של התנועות המהפכניות השונות. בכל המקרים, התוצאה היתה קיצוניות פוליטית גדולה אף יותר מזו שבה החזיקו היהודים שכבר היו מעורבים בפוליטיקה של המהפכה. עובדה זו לא נבעה מכך שהאינטלקטואלים המתונים יותר אימצו עמדה שמאלנית קיצונית יותר מזו של בני דתם המהפכנים, אלא משום שהמרחק בין העמדה שבה החזיקו תחילה לבין זו שאימצו לבסוף היה עצום. עקב הפוגרומים ב־1881 אולצו כל היהודים ברוסיה, החל ברדיקלים וכלה במתונים, להתמודד עם שאלת יהדותם, אך המתונים עברו בתוך חודשים ספורים תהליך שינוי יסודי בדעותיהם הפוליטיות. בשל עוצמתו הרבה, ממחיש תהליך זה היטב את השפעתם העזה של הפוגרומים על השקפותיהם של כל המשכילים היהודים-רוסיים.

אחידות בנתונים החברתיים והאינטלקטואליים

"ראזסווייט" ("השחר") היה שבועון בשפה הרוסית, שהוצא לאור על ידי קבוצת אינטלקטואלים יהודים בעיר הבירה סנט פטרבורג. מכיוון שהוא הופיע במקביל לרגעי התסיסה הפוליטית שנגרמו בעטיים של הפוגרומים, מעניק לנו כתב העת אפשרות אידיאלית לבחון את שלביו של תהליך התגבשות המיליטנטיות ותחושת הזהות היהודית. תוך שבועות ספורים בלבד עברו העורכים והכותבים מהבעת צער על מותו של אלכסנדר השני — "הצאר המשחרר" — ואמון ביורשו, אלכסנדר השלישי, דרך מחאה וקריאת תיגר נגד מדיניות הממשלה כלפי היהודים, עד לקריאה גלויה להגירה המונית כתגובה לאלימות נגד היהודים. מ־1882 עד שנפסקה הופעתו הפך "ראזסווייט" לקול המוביל למען פלשתינופיליות — תמיכה ב"חובבי ציון", התנועה הציונית המוקדמת, אשר הטיפה ליהודי רוסיה להגר לארץ ישראל.

המאמר הראשי בגיליון הראשון של "ראזסווייט", שפורסם ב־13 בספטמבר 1879, הצהיר שמטרתו של כתב העת החדש היא לא להיות המגן הכללי של היהדות או לגנות חולי זה או אחר בחברה, אלא פשוט "להיות ביטאונם של הצרכים והדרישות של היהודים-רוסיים". הצהרה זו היתה מעט בלתי הוגנת, משום שהשבועון הגדיר עצמו מלכתחילה לקהל קוראים מסוים וייצג את האינטרסים של מגזר מוגדר באוכלוסייה היהודית-רוסית. בחינת הרכב צוות עובדי כתב העת מעלה אחידות מדהימה בנתונים החברתיים והאינטלקטואליים שלהם. הדמות האופיינית של כתב או עורך ב"ראזסווייט" היתה של אדם בשלבי התבוללות מתקדמים, בסוף שנות העשרים או תחילת שנות השלושים לחייו, שמוצאו

מהמחוזות הדרום-מערביים של רוסיה (לרוב מהמחצית הצפונית של אוקראינה של היום), ובעל השכלה אוניברסיטאית — במקרים רבים, בעל תואר במשפטים. כתב המאמר הראשי בגיליון הראשון, מיכאיל איגנאטייביץ' קולישר, שגם ערך את העתון כחלק מהשנה הראשונה להופעתו, היה סטודנט בסמינר לרבנים בז'יטומיר (מחוז ווהלין; כיום צפון אוקראינה) וסטודנט למשפטים באוניברסיטת סנט פטרבורג. אחריו ערכו את העתון גריגורי איסאקוביץ' בוגרוב, שהיה ידוע כמתבולל שגילה עוינות לחיים היהודיים המסורתיים, ויעקב לבוביץ' רזנפלד, סטודנט צעיר למשפטים מגליציה. ליאוניד זינובייביץ' סלונמסקי היה בעל הכשרה משפטית, כפי שהיו גם מיכאיל מיש, מיכאיל מורגוליס וניקולאי מקסימוביץ' מינסקי. כל הארבעה תרמו ל"ראזסווייט" מאמרי מערכת ומאמרים ראשיים. מספר מדהים של עורכים וכותבים התנצרו מאוחר יותר. ביניהם היו סלונמסקי, בוגרוב, מינסקי וההיסטוריון סמיון אפאנאסייביץ' נגרוף, אשר מאמרי "הסקירה הפוליטית" בשנת 1880 היו פרי עטו. "ראזסווייט" היה אפוא כתב עת המייצג באופן מובהק את האינטרסים של שכבת המשכילים היהודים שעברו תהליך רוספיקציה. כמעט כל העורכים והכותבים בעתון היפנו עורף לדרך החיים המסורתית של היהדות האורתודוקסית, אך לא דגלו כל אותו זמן בהשקפות קיצוניות שאותן אימצו חלק מבני דתם. אף שזנחו את היהדות המסורתית, לא איבדו עניין ברוב המכריע של היהודים, שלא עשו זאת. למעשה, אחת ממשיותות של העתון היתה לקרב את היהודים המשכילים אל ההמונים ולעודד את שכבת המשכילים לסייע ליהודים שעדיין נדונו לחיות חיי עוני מדכאים בתחום המושב.⁵ כן הושיטו מאמרי המערכת של "ראזסווייט" סיוע רב למטרות כמו ייסוד מושבות חקלאיות כדי להציל את ההמונים היהודיים מרעב; קרן לעידוד מלאכת כפיים ועבודה חקלאית בקרב היהודים; ו"התחברה להפצת ההשכלה בקרב היהודים", שנוסדה ב־1863 על ידי יהודי רוסי אמיד למטרת רוספיקציה והפצת רעיונות ההשכלה בקרב המוני היהודים.⁶

עם זאת, למרות חילוניותם והשתייכותם לתנועת ההשכלה, עדיין התעניינו העורכים והכותבים של "ראזסווייט" בשאלות כמו חינוך הרבנים והרפורמה בבתי הכנסת. עמדתם בנושאים אלה היתה תמיד בגדר ניסיון עדין להימנע מההשקפות הנוקשות שבהן דגלו היהודים המסורתיים או הפרוגרסיבים. מדיניותם עולה מחויבות מתמשכת לשמור על רוחה היתודית של היהדות.⁷

ניתן לומר, כי במאמרי המערכת ב"ראזסווייט" לפני הפוגרומים לא היתה אחידות. הקורא מצא בעמודים אלה הן קריאה ועידוד להיטמע בחיים הרוסיים המודרניים, והן תחושה לאומית עמוקה, המבקשת לשמר כל מה שהינו יהודי במהותו בקרב יהודי רוסיה.⁸

הפוגרומים

שיחזור העובדות על הפוגרומים והתגובה היהודית עליהם הוא עניין מורכב מאוד. מחקר היסטורי שנערך באחרונה הניב תיאור השונה הן מהתיאורים של בני התקופה והן מהתיאורים שהתקבלו על דעת

והרשויות המקומיות שיתפו פעולה ורקמו יחד מזימה נגד היהודים, שהעתונות האנטישמית פעלה על פי פקודת הממשלה, ושהממשלה גמלה למשתתפים בפרעות בהטילה עליהם עונשים קלים עד כדי גיהנום.

כאמור זה היה הראשון מבין שני מרכיבים. המרכיב השני היה תפקידה של התנועה הרוסית המהפכנית. יהודים רבים שעסקו בפוליטיקה הרדיקלית נמשכו לפופוליזם ("נארודניצ'סטבו") — התנועה שנודעה לשמצה בשנות ה-70 ואשר רצתה להסית למרד בקרב "העם", הווה אומר — האיכרים. מספר פעילים יהודים בולטים השתתפו במבצעי "ההליכה אל העם" בשנים 1873 ו-1874, כאשר אלפי סטודנטים הגיעו לכפרים בניסיון — שנחל כישלון קטסטרופלי — להנחיל לאיכרים אידיאולוגיה מהפכנית.⁹ רבים מהאינטלקטואלים היהודים שהחזיקו בעמדות מתונות בתקופת הפוגרומים הפגינו מוקדם יותר אהדה לאידיאולוגיה הפופוליסטית. בקבוצה זו נכללו רבים מהאינטלקטואלים שהיה להם קשר ל"ראזסווייט". למעשה, ניתן לראות בדאגה שגילתה שכבת המשכילים היהודים שגורלם היה טוב יותר, להמונים היהודים הפחות משכילים, מעין הרחבה של מסעי ה"הליכה אל העם" של שנות ה-70.¹⁰

ההמחשה הדרמטית ביותר של בגידת התנועה המהפכנית באינטלקטואלים היהודים היא מאורע שמעולם לא זכה לתגובה ב"ראזסווייט", אפילו לא להערה במאמר מערכת, אך ראוי לאיזכור משום שהשפעתו על האינטלקטואלים היהודיים ככלל עשויה לסייע לנו לאפיין את הקבוצה הקטנה הקשורה עם "ראזסווייט". ב-1 בספטמבר 1881 פורסמה הצהרה בשם הוועד הפועל של מפלגת

דיכוי יהודי רוסיה בימי הצאר ניקולאי הראשון — "הארנק או שוט?". הדפס אבן של אונוקא דוקינה, 1855

רוב ההיסטוריונים במרוצת השנים. עם זאת, יש לזכור שהתגובה של בני הזמן התגבשה על בסיס מה שהובן באותה תקופה, ובשל כך, תגובה זו הופכת בהכרח לחלק מן הסיפור.

כמעט כל ההיסטוריונים מסכימים על כך שבנוסף לטראומה של האלימות עצמה, היה לשני מרכיבים תפקיד חיוני בעיצוב התגובה של יהודי רוסיה לאלימות זו: התפקיד שמילאו הממשלה והרשויות המקומיות מצד אחד והתפקיד שמילאה התנועה המהפכנית מצד שני. בנוגע לתפקיד הממשלה, התגובה היהודית התבססה בעיקר על האמונה שהממשלה העלימה עין מהפוגרומים, עודדה אותם באופן פעיל או אף הסיתה לקיומם. בנוגע לתפקידה של התנועה המהפכנית, התגובה היהודית התבססה על האמונה שהרדיקלים היהודים בגדו בדתם ובבני דתם.

בספר על הפוגרומים ב-1881, ביקש י. מייקל אהרונסון להפריך את התפיסה שהיתה מקובלת זמן רב, ולפיה משטרו של אלכסנדר השלישי השתתף באופן פעיל במזימה להוביל את ההמונים הרוסיים למהומות פראיות נגד היהודים. על פי השקפתו של אהרונסון, הפוגרומים פרצו באופן ספונטני. כוונתו בכך אינה שהם אירעו ללא סיבה, אלא שאירעו ברובם ללא תכנון או ארגון מוקדמים. אם הממשלה עשתה משהו שעורר את הפוגרומים, היה זה בעיקר שלא במתכוון, בשל אי יכולתה לשלוח כוחות משטרה או צבא לאזורים הנידחים ביותר שבהם אירעו מעשי האלימות. אהרונסון מוכיח באופן משכנע שאלכסנדר השלישי רוב היועצים והשרים שהיתה להם השפעה על שלטונו התנגדו לפוגרומים; לא מתוך אהבה ליהודים (רובם היו אנטישמים מושבעים), אלא משום שהתקוממות עממית מכל סוג שהוא היוו איום וסכנה פוטנציאלית על סמכות הממשל המקומי, ובסופו של דבר — על סמכות הצאר.

עם זאת, מכיוון שאהרונסון מבקש לכפור בסברות מקובלות, מהווה ספרו מדריך מצויין לסברות שבהן כופר המחבר. כך, למשל, מראה אהרונסון עד כמה חסרות יסוד היו האמונות שרווחו באותו זמן, כאילו זרים מסתוריים, לבושי הדר (שנחשדו כשליחים סודיים מהצאר), הופיעו בעיירות נידחות זמן קצר לפני פרוץ מעשי האלימות (כדי לארגן ולהסית את האוכלוסייה המקומית). הוא טוען שהעתונות המהפכנית האנטישמית באותו זמן לא פעלה על פי פקודת הממשלה ואף לא קראה לאלימות. אהרונסון טוען בתוקף, שכאשר השלטונות נהגו כפורעים ביד רכה לא היה זה מתוך הסכמה עם התנהגותם, אלא משום שהממשלה והרשויות המקומיות חששו שעונשים כבדים יובילו למעשי אלימות נוספים, שהפעם יכוונו נגד הממשלה ולא נגד היהודים.

אך אם ברצוננו לקבל תמונה אותנטית של הרגע, בזמן בו אירעו הפוגרומים, העובדה החשובה אינה שדעתם של בני התקופה באשר למזימה של הממשלה הוכחה לאחר מכן כמשוללת כל יסוד, אלא שדעות אלו היו קיימות באותה תקופה; אין חשיבות לכך שהממשלה מעולם לא שלחה מסיתים לבושים בהדר כדי לעודד אלימות נגד היהודים, אלא לעובדה שהאנשים שחיו בעת ההיא האמינו באמיתות טענה זו. רוב בני הזמן האמינו שהממשלה

годъ 1⁴ 1860. № 1⁴

РАЗСВѢТЪ

ОРГАНЪ РУССКИХЪ ЕВРЕЕВЪ.

27 МАЯ.

1860

גיליון מס' 1 של "ראסווייט" הראשון, 1860

שום להץ להביע רגשות מהסוג שאנו מוצאים בהודעות אלה. רגשי הכבוד של "ראסווייט" כלפי הצאר חרגו בהרבה מגבולותיה של הצהרה כנועה, הנכתבת כלאחר יד רק מתוך פחד.¹³ ההמחשה הטובה ביותר לרגשי כבוד אלה היא מאמר מערכת שפורסם במרס 1880, לרגל מלאות 25 שנים לעלייתו של הצאר לכס השלטון. כותב המאמר לא הזדהה בשמו, אך ככל הנראה היה זה העורך הראשי, קולישר. הכותב מצטט מתוך הזדהות את דבריו של פרשן יהודי קודם, שאמר כי אף משטר רוסי לא עשה כה הרבה בזמן כה קצר למען טובתם של האנשים ולמען האמנציפציה של היהודים, כפי שעשה משטרו של אלכסנדר השני לדברי הכותב, במהלך תקופת שלטונו בדק הצאר אלכסנדר השני צווים אנטי יהודיים והסיר בזה אחר זה הגבלות שהוטלו על היהודים. הוא משל על פי העיקרון שכוננה יקתרינה הגדולה, אך מעולם לא שמרה עליו באמת, במאה ה־18: "כל אדם, על פי דרגתו ומעמדו, חייב ליהנות מכל היתרונות והזכויות, ללא הבחנת חוק או לאומיות". מאמר המערכת נחתם במילים הבאות:

דרך המחשבה הבסיסית, שכונן הרפורמטור של רוסיה בחצי היובל האחרון, תעבור כחוט השני גם בדיונים בחוקים עתידיים. שיפור המעמד האזרחי־משפטי של היהודים ברוסיה מקדם בה כעת שיפור נוסף במצבם המוסרי של היהודים, והאהבה והמסירות ללא דופי, הנטועות בהם מלידה, כלפי הצאר והמולדת מתחזקים ומתבססים יותר כל הזמן (ההדגשה במקור).

כאשר הופיע גיליון "ראסווייט" ב־5 במרס 1881 — הגיליון הראשון שיצא לאור לאחר ההתנקשות בחייו של אלכסנדר השני ב־1 במרס — לא הופתע אף קורא קבוע של העתון מהטון הפטריוטי הנאמן של הדיווח והפרשנות על אירוע זה. מלבד הכותרת ופרטי השער הרגילים של העתון, הוקדש כל העמוד הראשון להצהרה רשמית קצרה שפירסם בנו ויורשו של הצאר, אלכסנדר השלישי, בתגובה להתנקשות בחיי אביו. הדבר הראשון שרואה הקורא, באותיות גדולות ומודגשות, הוא נוסח הפתיחה של הצו המלכותי: "בחסד האל, אנו, אלכסנדר השלישי...". התיאור החדשותי בדפים הבאים מתחיל במילים הבאות: "מדברים שפורסמו בעתונים בפטרסבורג אנו למדים על פרטי האסון הנורא שגזל מאתנו את הצאר־המשחור וגרם לכל בני מולדתנו המשותפת לשקוע

"נארודנאיה ווליה" ("רצון העם"), המפלגה הפופוליסטית שחבריה היו אחראים להתנקשות באלכסנדר השני במרס אותה שנה. ההצהרה, שפורסמה בשפה האוקראינית, יועדה לבני העם האוקראיני, שזכו בה לשכחים על האומץ שגילו כשהתקוממו נגד מדכאיהם היהודים. היא עודדה את בני העם להמשיך במאבקם ולכווננו לא רק נגד היהודים אלא גם נגד כל בעלי הקרקעות והצאר עצמו. חקירה שנערכה מאוחר יותר הוכיחה שמסמך זה נכתב על ידי פעיל אנטישמי שפעל ללא ידיעת הוועד הפועל, ואפילו בזמן פירסום ההצהרה התנגדו לה רבים מחברי התנועה.¹⁴ אך מה שהיה חשוב באותה עת היתה האמונה המוכנת בהחלט, בהתחשב בנסיבות — כי השמאל הפוליטי, שבין שורותיו היו כה הרבה יהודים, הצטרף לכוחות השנאה והברבריות בנוסח ימי הביניים. יהודים רבים שהיו מעורבים בתנועה הפופוליסטית נאלצו להעריך מחדש את עמדותיהם הפוליטיות עקב אפיזודה זו, שנתפסה בעיניהם כבגידה. מעטים מהם זנחו כתוצאה מכך לחלוטין את האקטיביזם, ואילו הרוב מצאו עצמם מצהירים מחדש על זהותם היהודית ומכוונים את האנרגיות הפוליטיות שלהם למטרות שהיו יהודיות במפורש. מנהיגיה של תנועת העבודה היהודית הרדיקלית באו מקרב קבוצה זו. האינטלקטואלים היהודים שהחזיקו ב־1881 בעמדה המתונה יותר, כמו עורכי "ראסווייט", ראו עצמם נבגדים משני הצדדים — תחילה על ידי הצאר, שסברו כי שיתף פעולה עם הפורעים, ולאחר מכן על ידי חבריהם בתנועת ההתנגדות הפוליטית, שחלקם קראו עתה בגלוי למעשי אלימות נוספים נגד היהודים.

תגובתו הראשונה של "ראסווייט"

קשה להעלות על הדעת יהודי־רוסי משכיל — או כל יהודי־רוסי לצורך העניין — שרחש כלפי הצאר רגשות אחרים מלבד חוסר אמון, במקרה הטוב, או שנאה, במקרה הרע. אינטלקטואלים יהודים רבים שהיגרו לארצות הברית כתבו על האושר העצום שחשו כשנדע להם דבר המוות האלים שהיה מנת חלקו של הצאר אלכסנדר השני.¹⁵ יהודים שהיגרו לאמריקה והביאו עמם זכרונות מרים ממולדתם, התפתו לתמוך בגרמניה, במלחמת העולם הראשונה, מתוך תחושה שכל אויב של אויבי (במקרה זה, הצאר הרוסי, ניקולאי השני) הוא ידידי.

"ראסווייט" נקט מלכתחילה עמדה פומבית אוהדת כלפי אלכסנדר השני ומדיניותו. בששת החודשים הראשונים להופעתו של העתון נעשו שני ניסיונות כושלים להתנקש בחיי הצאר, ובשני המקרים הגיב העתון בביטויים מליציים ואדוקים של הבעת תודה לאל, שבחסדו בחר לחוס על חייו של הוד מעלת הקיסר ולחסוך "מכל האנשים החיים תחת השרביט הריבוני" [של הצאר] את האומללות והצער שהיו מנת חלקם אילו מת שליטם.

ניתן לחשוד שהעורכים כללו הצהרות כאלו מתוך תחושת חובה או מתוך פחד מהצנזורה. אך הצנזורים הממשלתיים באותה תקופה כמעט שלא נגעו בעתונות היהודית, וברור שמעולם לא הופעל

היהודים והעניק ליהודים שוויון זכויות במדע ובתעשייה. בחוקים שנחקקו במהלך שלטונו שוב לא הופיעו המילים "מלבד יהודים", שקודם לכן שללו ללא תנאי מהיהודים את הזכות להשתתף בחיים הציבוריים. ואף שמעמדם המשפטי של היהודים, נכון לעכשיו, עדיין לא הועלה לדרגת המעמד המשפטי הציבורי המקובל, בכל זאת לא רק על גורלם של היהודים השפיעה התנועה הריאקציונרית.

לאחר מכן דן רוזנפלד בתקופת המעבר שבה מצאו עצמם היהודים-רוסים, ומציין בפני קוראיו שתקופה זו, שנמשכה מספר עשורים, הסתיימה כעת, וגרמה לכך שחייהם של היהודים הפכו "דומים יותר ויותר לחייהם של הסובבים אותנו."

"תקופה קשה, חשוכה ועגומה"

ששת הגליונות הבאים מוקדשים למגוון שאלות, כולל תוצאות ההתנקשות האחרונה. הפוגרום בייליובטגרד אירע ב-15 באפריל 1881. ככל הנראה, הגיעו החדשות לבירה מאוחר מכדי שיתפרסמו בגיליון ה-16 באפריל, אך הן פורסמו בהרחבה רבה בשבוע שלאחריו. גיליון ה-23 באפריל 1881 לא הכיל כמעט דבר מלבד חדשות על הפוגרום ופרשנות בעניינו. עם זאת, נראה כי העורכים ניסו מלכתחילה להפגין איפוק מירבי בטיפולם ב"מאורעות המפחידים של הימים האחרונים". סולומון לוריא, שכתב רבים

בצער בל יתואר. "צאר משחרר" היה התואר לו זכה אלכסנדר השני משום ששיחרר את ארסיה (הצמיתים) של רוסיה ב-1861, והעורכים והכותבים ב"ראזסווייט" השתמשו בעקביות בתואר זה בהתייחסם לטיפולו של הצאר ביהודי רוסיה. לאחר מכן מתאר העתון את סיפור ההתנקשות. לכל אורך התיאור משתמש הכותב במילות כבוד מסורתיות בהתייחסו לצאר: "גוסודאר אימפראטור" ("הצאר הריבון") ו"ייבו וייליצ'סטבו" ("הוד מעלתו").

תיאור חדשותי זה, על כל פרטיו, היה הדיווח הסטנדרטי של ההתנקשות, וניתן להבין מעט מאוד מהטון שלו, אף שהעובדה שהעורכים כללו אותו בעתון מראה, במידה מסוימת, למי היתה נתונה נאמנותם באופן רשמי. אך מאמר המערכת בגיליון הבא היה פרי כתיבה מקורית של "ראזסווייט", ולכן ניתן ללמוד ממנו הרבה יותר על גישתו של העתון כלפי הצאר המנוח. המאמר נכתב על ידי יעקב רוזנפלד, שהיה באותה עת העורך והמ"ל של העתון.

"הצאר-המשחרר עזב אותנו אל חיי הנצח", מתחיל רוזנפלד את המאמר, "הופל בידי מרצחים, וצער עמוק ירד על כל האנשים החיים על אדמת רוסיה, כולל היהודים." והוא ממשיך:

אפילו עבורנו, היהודים-רוסים, הוד מעלתו אלכסנדר השני, שעתה החזיר נשמתו לבוראו, היה המשחרר רחב הלב, וכאשר בנשמת אוהב העניק זכויות לאנשים שהיו חסרי זכויות, הוא לא שכח אפילו אותנו. בידו הרחומה פתח את דלתות רוסיה לאומנים

גיליון מס' 1 של "ראזסווייט" המחודש, 1879. המאמר מתייחס לעמדות שבועון זה ב-1881, שאין להחליפו עם שבועונים בשם דומה שהופיעו בשליש הראשון של המאה ה-20 בפטרבורג, פריז וברלין

Годъ I.

13 Сентября.

1879 г.

РАЗСВѢТЪ

ОРГАНЪ РУССКИХЪ ЕВРЕЕВЪ.

ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЕ ИЗДАНІЕ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

РЕДАКЦІЯ ОТКРЫТА:

Въ составленіи и издѣланіи...
Подписывающійся на 1 годъ...
Въ редакціи...
Адресъ конторы: Антоніана, № 35, кв. № 11.

№ 1.

Для редакціи...
Статья...
Въ редакціи...
Адресъ редакціи: Рязанская, № 55, кв. № 1.

היהודים והעניק ליהודים שוויון זכויות במדע ובתעשייה. בחוקים שנחקקו במהלך שלטונו שוב לא הופיעו המילים "מלכוד יהודים", שקודם לכן שללו ללא תנאי מהיהודים את הזכות להשתתף בחיים הציבוריים. ואף שמעמדם המשפטי של היהודים, נכון לעכשיו, עדיין לא הועלה לדרגת המעמד המשפטי הציבורי המקובל, בכל זאת לא רק על גורלם של היהודים השפיעה התנועה הריאקציונרית.

לאחר מכן הן רוזנפלד בתקופת המעבר שבה מצאו עצמם היהודים-רוסים, ומציין בפני קוראיו שתקופה זו, שנמשכה מספר עשורים, הסתיימה כעת, וגרמה לכך שחייהם של היהודים הפכו "דומים יותר ויותר לחייהם של הסובבים אותנו."

"תקופה קשה, חשוכה ועגומה"

ששת הגיליונות הבאים מוקדשים למגוון שאלות, כולל תוצאות ההתנקשות האחרונה. הפוגרום בייליבטגורד אירע ב-15 באפריל 1881. ככל הנראה, הגיעו החדשות לבירה מאוחר מכדי שיתפרסמו בגיליון ה-16 באפריל, אך הן פורסמו בהרחבה רבה בשבוע שלאחריו. גיליון ה-23 באפריל 1881 לא הכיל כמעט דבר מלבד חדשות על הפוגרום ופרשנות בעניינו. עם זאת, נראה כי העורכים ניסו מלכתחילה להפגין איפוק מירבי בטיפולם ב"מאורעות המפחידים של הימים האחרונים". סולומון לוריא, שכתב רבים

בעצרו כל יתואר. "צאר משררר" היה התואר לו זכה אלכסנדר השני משום ששיחרר את ארסייה (הצמיתים) של רוסיה ב-1861, והעורכים והכותבים ב"ראזסווייט" השתמשו בעקביות בתואר זה בהתייחסם לטיפולו של הצאר ביהודי רוסיה. לאחר מכן מתאר העתון את סיפור ההתנקשות. לכל אורך התיאור משתמש הכותב במילות כבוד מסורתיות בהתייחסו לצאר: "גוסודאר אימפראטור" ("הצאר הריבון") ו"ייבו וייליצ'סטבו" ("הוד מעלתו").

תיאור חדשותי זה, על כל פרטיו, היה הדיווח הסטנדרטי של ההתנקשות, וניתן להבין מעט מאוד מהטון שלו, אף שהעובדה שהעורכים כללו אותו בעתון מראה, במידה מסוימת, למי היתה נתונה נאמנותם באופן רשמי. אך מאמר המערכת בגיליון הבא היה פרי כתיבה מקורית של "ראזסווייט", ולכן ניתן ללמוד ממנו הרבה יותר על גישתו של העתון כלפי הצאר המנוח. המאמר נכתב על ידי יעקב רוזנפלד, שהיה באותה עת העורך והמו"ל של העתון.

"הצאר-המשחרר עזב אותנו אל חיי הנצח", מתחיל רוזנפלד את המאמר, "הופל בידי מרצחים, וצער עמוק ירד על כל האנשים החיים על אדמת רוסיה, כולל היהודים." והוא ממשיך:

אפילו עבורנו, היהודים-רוסים, הוד מעלתו אלכסנדר השני, שעתה החזיר נשמתו לבוראו, היה המשחרר רחב הלב, וכאשר בנשמת אוהב העניק זכויות לאנשים שהיו חסרי זכויות, הוא לא שכח אפילו אותנו. בידו הרחומה פתח את דלתות רוסיה לאומנים

גיליון מס' 1 של "ראזסווייט" המחודש, 1879. המאמר מתייחס לעמדות שבועון זה ב-1881, שאין להחליפו עם שבועונים בשם דומה שהופיעו בשליש הראשון של המאה ה-20 בפטרבורג, פריז וברלין

Годъ I.

13 Сентября.

1879 г.

РАЗСВѢТЪ

ОРГАНЪ РУССКИХЪ Евреевъ.

ЕЖЕНЕДЕЛЬНОЕ ИЗДАНИЕ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

РЕДАКЦІЯ ОТКРЫТА:

Въ годъ, по 6 к. на 1 к. (въ годъ по 6 к. на 1 к.)
Подписка на 1 годъ производится разновременно, при условии
полной оплаты, а отдаленная почта по желанию 4-12 месяцев.
Подписка, уходящая равно какъ и отдаленная производится только
на 12 мес.
Подписка производится по 12 мес.
Подписка производится по желанию редакции. Цена за строчку
в 12 стр.

№ 1.

Для русскихъ объявлений принимаются въ 11-12 ч. 1 час. по полтару
Срѣдн. прѣдположимъ издѣлываемъ въ печатномъ, издѣлываемъ въ
дѣлѣ (въ 12-13 часовъ), по истеченіи котораго редакция не
принимаетъ объявленій, за исключеніемъ только срѣдн.
Во вторникъ для печатанія статей, въ случаѣ необходимости, редакція
принимаетъ статьи и печатаетъ по телефону редакція.
Детальнейшій статьи должны быть по согласію съ редакціей
Адресъ открыт. Въ исключеніи объявленій редакция не беретъ только
неполноточныхъ объявленій.

Адресъ конторы: Антоніева, № 35, кв. № 11.

Адресъ редакціи: Развѣдкая, № 58, кв. № 6.

שהסברנו, למרות הסובלנות שמגלה העם ("נארוד") הרוסי באופן כללי אל היהודים, זוכה לתמיכה בקרב העם כשל המעמד המשפטי של "יהדות רוסיה". לוריא מזכיר את עובדת היות היהודים רתוקים ל"תחום המושב האומלל" כדוגמה למעמדם ברוסיה. בגיליונות הבאים יחזור ויישנה נושא החוקים המגבילים את מקום מושבם של היהודים.

כמובן, קשה ליישב את כל ההערות האלה על מעמדם של היהודים עם הדברים שהופיעו בגיליון ה-5 במרס, שבו שיבח יעקב רוזנפלד את אלכסנדר השני בדיוק משום שפעל כה רבות לשיפור מעמד היהודים. ייתכן שקודם לכן התעלמו העורכים מכך שמדיניות הממשלה עדיין צריכה לעבור דרך ארוכה לפני שתנאיהם של היהודים יהיו מה שהם צריכים להיות. או אולי הם ידעו זאת כל הזמן, אך פשוט לא הבינו קודם לכן, שהעובדה שהרפורמות שהנהיג אלכסנדר השני לא היו מספקות, היא אות לעיונות מתמשכת כלפי היהודים, ולא אות לשינוי חיובי הדרגתי שיביא בסופו של

מהמאמרים הראשיים ב"ראזסווייט", הוא זה שכתב גם את המאמר הראשי בגיליון ה-23 באפריל. הוא מציג את הנושא באמצעות דיון מופשט וארכני על אותם רגעים בהיסטוריה שבהם "עקרון מוסרי זה או אחר" מוצא עצמו בסתירה למציאות. כאשר הוא מזכיר לבסוף את האירוע עצמו, בעמוד השני של הגיליון, הוא אומר: "יש לנו הזדמנות להעיר הערות מספר ברגע זה, כשכל יהודי רוסיה וכל שכבת האנשים החושבים בחברה מתנוודים תחת המהלומה שהנחיתו עלינו המאורעות המפחידים שאירעו בימים האחרונים בייליזבטגרד." הוא מעלה לראשונה רעיון שעתיד להופיע לעיתים קרובות בגיליונות הבאים של "ראזסווייט", ולפיו "המהומות" מהסוג שאירע בשבוע הקודם בייליזבטגרד אינן מפתיעות לנוכח מעמדם המשפטי והאזרחי של היהודים. העובדה שהעיונות הקיימת של בני העם הרוסי כלפי היהודים "באה עתה לידי ביטוי באופן כה מפחיד, אינה ניתנת להסבר אלא כנובעת מההשפעה הניכרת של חוסר הסובלנות כלפי היהודים — חוסר סובלנות אשר, כפי

פוגרום קייב, 1881. השוטרים עומדים מן הצד בעוד הפורעים מכים יהודי

לעשותם מיד למען הקורבנות, ואולי צריך לנקוט פעולה נועזת יותר, שבשמה לא נקב.

לאחר פנייה זו אל הקוראים, שלוריא מודה שהינה זהירה ומשתמעת לשתי פנים, בא דיון על שייקספיר, ועל הדרך שבה הצליח המחזאי להמחיש, באמצעות דמותו של שיילוק, תנאי חיים של יהודים שהיו זהים לחלוטין לאלה שעליהם הצביע לוריא. לוריא מביא קטע מהנאום המפורסם שבו נושא שיילוק דברי הגנה נרגשים על כבוד האדם שלו. קטע זה מוביל אותו לנושא מעמד האזרחי הנפרד של היהודים, כיצד מעמד נפרד זה שולל מהם דמות אנוש וכיצד הוא אחראי להתנהגותם של היהודים — בעסקים ובחיי היומיום — שלעיתים כה קרובות טוענים כי היא מהווה פרובוקציה להמונים. האם לא טבעי הוא, שואל לוריא, שכל אדם, נוצרי או יהודי, שנאלץ לחיות בתנאי צפיפות היתר של תחום המושב (וכל יהודי אירופה, מזכיר לנו לוריא, לא רק יהודי רוסיה, נאלצים לחיות ב"גטו" מסוג זה), יפנה לכל סוג פעילות החיוני לסיפוק צורכי החיים הבסיסיים של האדם? ממשיך לוריא:

שאלנו האם שלילת זכויות האזרח של מיליוני אזרחים במולדתנו, הנאמנים לדת משה, יכולה ליצור משהו אחר מלבד הניכור הטבעי שחש היהודי כלפי בני ארצו? את חובותיו כאזרח הוא נוטה למלא לעיתים קרובות ברשלנות ובאי רצון, ולבסוף, האמונה, החודרת אט אט לתודעת ההמון, כי המושגים "יהודי" ו"אזרח בעל זכויות מלאות להגנה תחת החוק" אינם עולים בקנה אחד.

לא זה הזמן לקלישאות הישנות, אומר לוריא. רק דבר אחד יכול לפתור את המצב הנוכחי, והוא: שינוי רדיקלי במעמד המשפטי של יהודי רוסיה, מכיוון שמעמד משפטי זה הוא שגרם להתססת האלימות בשבועות האחרונים. במקום לחזור על הפילפול הישן הקשור למושג "השאלה היהודית", עלינו להקדיש עצמנו כעת רק לסיסמה אחת, מוגדרת היטב: "שוויון זכויות (רבנופראבנוסט) לכל אזרחי המולדת".

חוסר אמון בצאר

בכך עשה "ראזסווייט" — או לפחות לאור כתיבתו של סולומון לוריא בעתון — צעד דרמטי של האשמת מדיניות הממשלה באלימות נגד היהודים, אך מלבד פנייה לקוראיו לצרף את קולותיהם לאלה של הקורבנות, עדיין לא הופיעה בעתון כל המלצה לפעולה מעשית. במקום זאת קרא העתון לרשויות לשנות את החוקים הנוגעים למעמד המשפטי של היהודים, בטענה שחוקים אלה מאלצים את היהודים להיות בלתי פרודוקטיביים, דבר המעורר את שנאת ההמונים ויש להם חלק גדול באחריות לעידוד האלימות. כעבור שבוע פירסם כתב העת קריאה לפעולה של ממש. המאמר שהופיע בעמוד הראשון של גיליון ה-9 במאי 1881 נשא את הכותרת "קריאה לפעולה". גם כותב מאמר זה היה סולומון לוריא. בקריאה ל"פעולה" הכוונה אינה לפעולה בלתי חוקית, כפי שנוהר לוריא לציין: "על כל יהודי משכיל ומצליח לגייס מיד את כוחותיו

תהליך לכך שהיהודים יהיו אזרחים שווים זכויות ברוסיה. בכל מקרה, העובדות כפי שראו אותן העורכים הביאו ללא ספק להשקפה פסימית ביותר לגבי המעמד המשפטי הצפוי ליהודים בעתיד.

גיליון ה-2 במאי 1881 מהווה נקודת מפנה עבור "ראזסווייט". העמוד הראשון מכיל הצהרה של אלכסנדר השלישי על ההתנקשות באביו, על העברת הסמכויות לעצמו ועל שמירת הסדר במדינה. לא נאמר דבר במפורש על הפוגרומים. בינתיים התרחשו פוגרומים נוספים, שהידוע בהם היה בקייב, ובעוד שנראה היה כי עורכי "ראזסווייט" עדיין אינם מוכנים להאשים את הממשלה בשותפות למעשי האלימות, יוצא לוריא במתקפה מרירה חסרת תקדים נגד מדיניות הממשלה כלפי היהודים. מדיניות כזו, טוען לוריא שוב ושוב, יצרה אקלים שבו אלימות נגד יהודים הינה למעשה בלתי נמנעת.

המאמר הראשי של לוריא, המתחיל בעמוד השני ונושא את התאריך 29 באפריל 1881, מתחיל במילים הבאות: "יהדות רוסיה חיה כעת בתקופה קשה, חשוכה ועגומה". בפסקה הבאה מתאר לוריא את הבחירה שבפניה ניצבים יהודי רוסיה: לבזבז זמן במיתוזר הטיעונים המסורתיים להגנתם (ככל הנראה טיעונים המבוססים על כבוד עצמי ושוויון לפרט), או לתבור זה לזה בסולידריות עם קורבנות הפוגרומים:

האם חייבים אנו, גם כעיתות אלו, להמשיך במאבקנו המעיף נגד הדעות הקדומות וההשקפות הכוזבות במתכוון המופיעות שוב ושוב בשופריה השונים של העתונות הלאומית? האם חייבים אנו לצלוב עצמנו בפעם האלף בשם האמיתות הבסיסיות, הבלתי ניתנות לשינוי, אשר נוגדות במובהק את ההשקפות והדעות הקדומות האלה? האם עלינו גם להבליט, בהתמדה גדולה יותר, בעוצמה מוגברת, מה משחית את הסדר החיצוני של המעמד של היהודים בני זמננו, ומה מסלף לחלוטין את התוכן הפנימי של חייהם של בני דתנו? או, לנוכח ההרס של אלפי משפחות, לנוכח ההשחתה הפראית וחסרת הרחמים של יכול שנות עבודה, לנוכח המראות של נשים אחרות פחד וילדים שנדונו לעוני, עלינו להניח הצידה לזמן מה את כל הטיעונים התיאורטיים, כל אמצעי הוויכוח, ולצרף את קולנו החלש לאנחות הרמות המגיעות אלינו מיילזבטגרד, מקישינייב, מקרמנצ'וג, מאס הערים הרוסיות — קייב, לצרף את קולנו החלש לאנחות המייסרות, קורעות הלב, בתקווה שאולי, בעזרת העתונות, תיווצר לבסוף אהדה כללית לעמדתה של יהדות רוסיה, ולו רק בשל אנחות אלו של האלפים שהוכו ונשדדו, אלה שזעמו הבלתי מרוסן של ההמון, כאילו כדי לשים ללעג את כל מהלכה של ההיסטוריה כעת האחרונה חייב אותם שוב לזכור את גורלם המר של אבות אבותיהם בימי הביניים?.

לוריא אינו מציין במפורש מהי הכרירה שנותרה בידי היהודים, אך נראה כי הוא טוען שהקריאה המסורתית להגיב בהגיגון, הניסיון להפריך את הנחות היסוד של בעלי העמדה האנטי יהודית בסכסוך זה, הפכו כעת לבזבז זמן, אולי רק משום שיש דברים שראוי

בשאר עמודי הגיליון יש אוסף מידע הנוגע לפוגרומים בדרום רוסיה; ידיעות חדשותיות ומאמרי מערכת מעתונים אחרים (כולל עתונים העוינים ליהודים), מברקים ותיאורים של עדי ראייה.

ב־1 במאי 1881 נפגשה משלחת יהודים רוסים רבי השפעה עם הצאר אלכסנדר השלישי, כדי להביע באוזניו את חששות אנשיה בנוגע לפוגרומים, וב־16 במאי פירסם "ראזסווייט" בעמודו הראשון דיווח על הפגישה, מאת לוריא. הדיווח נכתב בטון מתרפס, כפי שחייב הנושא. לוריא כתב כי הוד מעלתו הבטיח למשלחת היהודית שהיהודים בדרום רוסיה "שימשו רק כאמתלה" (לביצוע הפרעות), כשלמעשה כל זה היה פרי מעשיהם של אנרכיסטים. בהמשך דבריו טען לוריא שמעמדם המשפטי של היהודים הוא הוא שהפך אותם מטרה לאלימות, משום שחזק את השקפת ההמונים כי היהודים שונים אפילו מאזרחים אחרים, המשתייכים לדתות אחרות. לוריא מסיים את המאמר בכתבו כי דבריו של הצאר והעובדה שהסכים לקבל את היהודים מהווים התחייבות ותמיכה בציפיה שיעשה משהו לשיפור מעמדם המשפטי של היהודים.

אך למרות הטון שבו נכתב המאמר, הדרך שבה מנתח לוריא את הפוגרומים סותרת בכיור את הערכתו של הצאר, ובגיליונות הבאים של העתון הלכה וגברה המגמה להאשים את הממשלה בהמשך מעשי האלימות. לוריא לא יכול היה לדעת כי תוך זמן קצר תשנה הממשלה את טענותיה לגבי זהותם של האשמים בפוגרומים. אין זה משנה כלל אם פקידי ממשלה בכירים באביב 1881 האמינו באמת ובתמים שהפוגרומים בוצעו בידי אנרכיסטים, ולאחר מכן שינו את דעתם, ובין אם הצאר השמיע את דברי הביקורת שלו רק כדי להימנע מפגיעה באזרחיו היהודים. העובדה שבסוף 1881 פירסמה הממשלה מיזכר – שפרטיו נודעו עד מהרה לציבור – המאשים את היהודים עצמם במצבם הקשה, נותרת בעינה. במיזכר דובר על בלגנותם של היהודים, על הפנאטיות הדתית שלהם ועל ניצולם את העניים.¹⁴ אף שיתכן כי בחודש מאי טעה לוריא בניתוח האירועים, קשה להאשים אותו בשיפוט לקוי כאשר הביע חשדנות וחוסר אמון בצאר.

הפתרון – הגירה?

גיליון "ראזסווייט" ב־5 ביוני 1881 נקט קו נועז אף יותר. העתון פירסם ידיעה ראשית שבה טען לראשונה כי האיכרים שהשתתפו בפוגרומים חשבו שהם פועלים בהתאם למדיניות רשמית. לאחר מכן מתח ביקורת חריפה על הממשלה על שלא נקטה פעולה נגד ההמונים המתפרעים. כותב המאמר היה מיכאל מורגוליס, עורך דין מקייב. אין פלא שהאיכרים הוסתו בקלות כה גדולה למעשי אלימות, כותב מורגוליס. אחרי הכל, "ניתן לנצל באופן מלאכותי את ההרכב האינטלקטואלי והמוסרי של האדם הפשוט ברוסיה לכל פעולה שהיא; לא רק לפעולה שמטרתה היא 'לשדוד את היהודונים', אלא גם לכל עסק אחר. כללי המוסר והדת הפשוטים והבסיסיים ביותר (אצל האדם הפשוט) נזנחים בשל התאוה לשכרות," ולכן אין זה מפתיע ש"האדם הרוסי הפשוט יצא לפוגרום כשבלו טוב עליו,

למאמצים משותפים אלה, שיש לעשותם במסגרת החוק." לוריא הרכיב מה שהוא מכנה "אוסף מושלם כמעט של מידע הנוגע לפוגרומים השונים נגד אחינו," והוא משמיע קריאה זו:

קיראו אוסף זה של סבלות ואסונות הפוגעים באלפים מאחינו, בזקנים חסרי אונים ובבעלים חלשים, באנשים מותשים מסבלם – אמהות וילדים מתייפחים; קיראו אוסף זה, ומי ייתן והוא יניע אתכם למעשי אהבה והקרבה עצמית. הלוואי שאנחות הנשדרים לא יתנו מנוח לעשירים, שיכולים היום להעניק מעט פירוורים עלובים לאנשים שהתרוששו באתרונה, ולראות עצמם כאילו יצאו בכך ידי חובה; הלוואי שסבלותיהן של הנשים, של האמהות שמשפחותיהן נהרסו ללא רחם בידי יסוד הכוח [קרי, הפורעים], ישפיעו בכל הערים לנקיטת פעולה המונעת מרגשות אחווה עם כל הנשים והאמהות של בני עמנו.

קריקטורה אנגלית על יחסו של הצאר אלכסנדר השלישי – שעלה לשלטון לאחר רצח אביו ב־1881 – ליהודים

שלושה סוחרים יהודים בשוק טטרי בחצי האי קרים, איור מתחילת המאה ה-19. היהודים ברוסיה הואשמו ב-1881 שבשל עיסוקם במסחר ר'ניצול ההמונים" הביאו את הפוגרומים על עצמם

של העתון מוקדש לנושא זה. ביריעה החדשותית הראשית מדווח מיש על הצהרה של תובע בבית דין צבאי בקייב, שלפיה הגבול המערבי "פתוח" בפני יהודים.¹⁵ אין ספק שמיש בחר לכתוב מאמר זה בשל התמחותו במעמדם המשפטי של היהודים. בהמשך דבריו הוא דן במצב האירוני שנוצר כעת, כשלמרות הצהרה זו, יהודי רוסיה אינם רשאים, למעשה, להגר, והחוק הרוסי רואה בהגירה פשע חמור, מעשה ה"מפר את החובות של נתינות מסורה ושל נאמנות".

אך התמיכה הבוטה ביותר בהגירה שהופיעה מעל דפי "רוסווייט" באותה עת, באה כמה עמודים לאחר מכן, במאמר מאת יעקב רומברו שלימים, הן בשמו והן בשם ששאל לעצמו, פיליפ קראנץ, ייהנה מקריירה ארוכה ומוצלחת בצרפת, בריטניה וארצות הברית. כסופר וכפעיל פוליטי. רומברו כתב ב"ראזסווייט" לעיתים תכופות. מאמרו, שנשא את הכותרת "ועדת קייב ושאלת ההגירה", מצייר תמונה עגומה באשר לעתידם של יהודי רוסיה. רומברו מתאר את ייסוד ועדת קייב, ארגון של יהודים בעלי השפעה שמטרתו היתה לסייע לקורבנות הפוגרומים בדרום רוסיה. לדעתו, סיוע מהסוג שיכלה הוועדה לספק אינו מתאים לפיתרון הבעיות היסודיות של יהדות רוסיה.

גיליונות "ראזסווייט" שהופיעו בתקופה שלפני הופעת גיליון זה דיברו הרבה על תחום המושב ועל הצורך לבטל את התקנות המחייבות את היהודים להתגורר בו. בדבריו הביע רומברו עמדה פסימית, בטענה כי צעד כזה כשלעצמו ישיג מעט מאוד, ורק שוויון זכויות מלא ליהודים, בכל המובנים, יתקן את המצב שבו הם נמצאים עכשיו. למרבה הצער, שום תוכנית, שאפתנית ככל

מתוך שכנוע עמוק כי הוא ממלא את חובתו למולדת. ומה היתה תגובת הממשלה? ברגע הקריטי, כשהחוק נרמס בבירור ולעיני כל, החלו הרשויות לתעות בניחושי שווא, במקום להשיב על כנו את שלטון החוק באמצעות החוק.

בגיליונות הבאים יחזור העתון לנושא זה, ויטיל את האשמה באלימות האנטי יהודית על תנאים משפטיים ההופכים את היהודים לקבוצת אזרחים נפרדת, מקופחת ומשום כך מהווה יעד קל. יעקב רוזנפלד כתב את המאמר הראשי לגיליון ה-10 ביולי 1881, בעקבות הפוגרום בפריאסלאבל. בין השאר הוא מציין:

בהתחשב באי הסדר הכלכלי והחומרי, אין היהודים יכולים שלא להסיק מהפוגרומים שאירעו באחרונה את המסקנה המדכאת כי מצבם החברתי והמשפטי במדינה אינו רק בלתי נורמלי, אלא גם רופף ובלתי יציב. מצב זה, אף שבתיאוריה הינו מוגן על ידי החוק והרשויות, אינו חודר למושגים של האנשים לגבי טוב ורע כדבר מה שאין להפירו, דבר מוקדש, דבר הקיים במסגרת עקרונות הצדק והמוסר.

בסיום המאמר מסיק רוזנפלד כי "מצבם של היהודים כיום באוכלוסיה המקיפה אותם הפך לבלתי אפשרי לחלוטין".

המאמר הראשי בגיליון ה-17 ביולי 1881 חוזר על התפיסה כי מעמדם המשפטי של היהודים הוא הגורם להתקפות עליהם, משום שהוא הופך אותם לפגיעים. המאמר נכתב על ידי מיכאיל מיש, עורך דין שהתמחה בחקיקה אנטי יהודית. מיש לועג לתפיסה המקובלת, כי בשל מעורבותם בסחר במשקאות חריפים, אשמים היהודים בתופעת השכרות בקרב האיכרים. הוא מפרט את ההיסטוריה של ההגבלות המשפטיות שהוטלו על היהודים עקב תפיסה זו, ומציין שהגבלות אלו נמשכו בין 1807 ל-1863. האמת היא שבעלי קרקעות לא יהודים "הוציאו את המיץ" לאיכרים, והיהודים פשוט שימשו כשעיר לעזאזל. מרשימה מכל ההערה, ארבעה חודשים לאחר שהעתון חלק שבחים לאלכסנדר השני, כי הרפורמות של הצארי-המשחרר בנוגע ליהודים לא נשאו פרי.

גיליון ה-24 ביולי 1881 מהווה נקודת מפנה נוספת עבור "ראזסווייט", משום שבו מופיע בראשונה דיון רציני על הגירה כתגובה לתנאים ברוסיה. כותב המאמר מזהה עצמו כ-"M.S.", ככל הנראה מארק סמואילוביץ' ורשבסקי, שהיה תקופה קצרה עורך העתון. "מצב העניינים ברגע זה יצר תופעה שלא ניתן להתעלם ממנה", נכתב במאמר. "בתחום המושב שוררת צפיפות יתר, פוגרומים מבוצעים בזה אחר זה, המזרח סגור לתנועה, ואילו למערב נפתח שביל צר. ולשם נוהרים היהודים." שוב מועלה נושא מעמדם המשפטי של היהודים. הכותב מזכיר בכעס שיהודים שהיגרו הואשמו בחוסר פטריוטיות, בעוד שלמעשה נשללו מהם זכויות משפטיות והם אולצו, באמצעות החוק, לחיות בתנאים שהביאו אותם למצב של טפילים.

נראה כי ההגירה הפכה עד מהרה לנושא כתיבה מרכזי של עורכי "ראזסווייט", משום שחלק גדול מגיליון ה-7 באוגוסט 1881

שתהיה, לא תוכל להביא הקלה ליהודים מיד, או אף בעתיד הקרוב. "בינתיים", הוא אומר, "נמצאים היהודים במצב שבו יש להם צורך חיוני בסיוע מידי. אני מאמין שניתן לצפות לסיוע כזה רק מהגירה מאורגנת היטב, בייחוד לאמריקה. הגירה מאורגנת היטב היא כרגע צורך חיוני". ההגירה הפכה לצורך חיוני עבור רומברו עצמו, משום שהוא נחשד בשיתוף פעולה עם המתנקשים בחיי הצאר אלכסנדר השני, ובתוך זמן קצר נאלץ להימלט מרוסיה.

הגיליונות הבאים של "ראזווייט" מ-1881 המשיכו לעסוק בשאלת מעמדם של יהודי רוסיה ולקראו לביטולו של תחום המושב. הפוגרום האחרון שאירע באותה שנה היה בווארשה, בחג המולד על פי לוח השנה הקתולי. פוגרום זה גרם ללוריא לכתוב

"שלח את עמך" – נוסח המאה ה-19. השלטון הצארי רומס את היהודים, וחוזרת על עצמה תביעתו של משה רבנו. קריקטורה ב"פאנג" הלונדוני

מאמר ראשי שבו ציין בעצב כי במשך שנים נתנה פולין מחסו ליהודים אפילו כשמדינות אחרות רדפו אתריהן במרץ, ואילו עתה פשט הזיהום גם למדינה זו. אך חברי המערכת כבר התחייבו לתמיכה בעמדה שבה המשיכו לדבוק ביתר תקופת קיומו הקצרה של העתון, ו"ראזווייט" הפך כעת להיות מזוהה עם הקריאה להגירה יהודית. באוקטובר 1881 התפרסם בעתון מאמר שעתידי היה לשנות לתמיד את אופיו, ולזהותו כתומך בהגירה לארץ ישראל המאמר פורסם על ידי משה לייב ליליינבלום, ומאז נחשב מאמר זה לאחד מהמסמכים העיקריים בהיסטוריה המוקדמת של התנועה הציונית. המאמר נשא את הכותרת "שאלת היהודים הכללית וארץ ישראל". ליליינבלום נודע זה זמן רב כיהודי פרוגרסיבי, אבל גילה אהדה גם כלפי עקרונות רוסיים קיצוניים, בייחוד הפופוליסטים שבהם. בגלל הפוגרומים איבד ליליינבלום את התקווה לאפשרות של התכוללות יהודית. לפי השקפתו, מהות הבעיה היא, שהיהודים נדונו להיות זרים לנצח בכל מדינה שבה הם מתגוררים, ובכל פעם שהנסיבות מובילות לעימות בין האינטרסים שלהם לבין האינטרסים של האוכלוסיה המקומית, נתפסים היהודים כפולשים בלתי רצויים. האם ייתכן הדבר כי אנו עדים לחזרה לכרבריות של ימי הביניים? שאל ליליינבלום, שאימץ את המשפט שבו השתמשו באותה עת כותבים מכל רחבי העולם במחאה נגד הפוגרומים. "לדעתי, כן!", הוא עונה. הפתרון היחיד הוא להפסיק להיות זרים, והדרך היחידה להפסיק להיות זרים היא למצוא טריטוריה שבה ניתן יהיה ליישב יהודים מחדש. המקום היחיד המתאים לכך, לדעת ליליינבלום, היא ארץ ישראל.

סגירת העתון

עד תום תקופת הופעתו עתיד "ראזווייט" לדגול במחויבות חזקה לפלשטינופיליות, כפי שכונה הדבר. רוב החוקרים מייחסים את סגירת העתון לעובדה זו. יהודה סלוצקי, למשל, במחקרו על העתונות היהודית-רוסית במאה ה-19, טוען כי שני גורמים החלישו את "ראזווייט". הראשון בהם הוא שהשלטונות גילו עוינות גוברת והולכת כלפי מסעות התעמולה למען הגירה, ולמרות החופש היחסי מצנזורה, שממנו נהנתה העתונות היהודית, התקשה העתון להמשיך ולקדם השקפות כמו אלה שבהן דגל ליליינבלום (אף שחלק מהחוקרים אינם מסכימים שהלחץ הרשמי היה כה גדול). הגורם השני קשור לקהילה היהודית עצמה. לפי השקפתו של סלוצקי, ניתן לחלק את התומכים בהגירה ואת המתנגדים לה באופן שווה למדי לשני מחנות, בהתאם למעמדות שאליהם השתייכו. היהודים העשירים ובעלי ההשפעה המשיכו לתמוך ברעיון שוויון הזכויות במולדת הרוסית, ואילו רוב התומכים במחנה שצידד בהגירה באו מקרב חברים פחות חזקים בקהילה היהודית. המחנה שצידד בהגירה היה, לפיכך, חלש מכדי לתמוך ב"ראזווייט". בנוסף, טוען סלוצקי, התמיכה בעניין הציוני הופנתה אל העתון בשפה העברית, "המליץ", שלמעשה תפס את מקומו של "ראזווייט". בכל מקרה, בתחילת 1883 אפסה התמיכה ב"ראזווייט", והעתון פשט את הרגל.

מצב היהודים – "בלתי אפשרי לחלוטין"

בתגובתו של "ראזסווייט" לפוגרומים ב-1881 ניתן לראות מעבר מעמדה של תמיכה מתונה בהתבוללות לעמדה מיליטנטית בהרבה, התומכת בהגירה. הכותבים בעתון לא גילו מיד העדפה לארץ ישראל כיעד הגירה מומלץ, אך זמן קצר לאחר פירסום מאמרו של ליליינבלום עבר העתון לאמץ בכל לב את העמדה הפלשתינופילית. כתגובות של "ראזסווייט" לפוגרומים עוברת כחוט השני ההכרה בכך שמצב היהודים-רוסים הינו בלתי נסבל וחסר תקווה כאחד, ושקיים סחף מתמיד בעמדתם בחברה הרוסית.

בולט לעין העובדה שלא רק "ראזסווייט" כמוסד המפגין את שינוי הגישה שתוארה, אלא גם עורכי העתון והכותבים בו הראו שינוי זה. ייתכן שהקורא בן זמננו לא היה חש בכך, משום ש"ראזסווייט" ציין את שמות הכותבים בו רק בתוכן העניינים שהופיע בגיליון האחרון של השנה, וגם זאת רק החל מ-1881. אך אם נעקוב אחר המאמרים של כותבים מסויימים לפני הפוגרומים ואחריהם, נוכל לראות שאף שלכל אחד מהם היו סגנון ודעות משלו, כולם עברו מעמדת מתינות להפגנת חוסר תקווה, שפינתה את מקומה למיליטנטיות. סולומון לוריא, למשל, כתב על "תחום המושב האומלל" גם לפני הפוגרומים, אך זה היה חלק מתלונה מתונה במאמר על ה"אדישות" היהודית. הפיתרון שהציע לבעיה היה הכללת ההיסטוריה היהודית בתוכנית הלימודים של בתי ספר החילוניים. עם זאת, לאחר הפוגרומים הקדים לוריא לקרוא לנקיטת פעולה. יעקב רוזנפלד, שלפני הפוגרומים דגל בעמדה מתונה יותר מזו של לוריא, שיבח את הצאר אלכסנדר השני לאחר ההתנקשות בחייו; אך לאורך הפוגרומים, אפילו הוא הבין את חוסר התקווה, נשכתב שמצבם של היהודים הפך ל"בלתי אפשרי לחלוטין".

הדוגמה של "ראזסווייט" מאלפת בעיקר בשל העמדות המתונות ואף הכנועות שהפגינו כותביו בנושאים יהודיים לפני הפוגרומים. באותה עת תמך "ראזסווייט" במידת האפשר בקידום התרבות הרוסית בקרב היהודים ולפחות בשילוב מוצלח יותר של מנהגים יהודיים בחיים הרוסיים; לאחר הפוגרומים תמך העתון בבריחה מרוסיה. עם זאת, העובדה שתגובתו לפוגרומים – הגינני הנמרץ של מדיניות הממשלה כלפי היהודים והעמדה שאימץ לבסוף בתמיכה בהגירה לארץ ישראל – היתה חיזוק כה רדיקלי של הזהות היהודית, ושהיא הושרשה בקרקע כה מתונה, היא עדות לתפקיד שמילאו הפוגרומים בעלייתת של המיליטנטיות היהודית. יהודים שכבר היו מעורבים בפוליטיקה הרדיקלית לא היו זקוקים לפוגרומים כדי להפוך למיליטנטים, אף שהיו זקוקים לפוגרומים כדי שייעו להם להתמודד עם יהדותם. הדוגמה של "ראזסווייט" מראה בפירוט את צעדי התהליך שבו התהוו הן המיליטנטיות והן חיזוק הזהות היהודית בתוך זמן קצר, החל באפריל 1881.

מאנגלית: אלדד זלצמן

המאמר ראה אור ב-"The Jewish Quarterly Review", בעריכת דוד מ. גרינברג וליאון נימיר, חוברת 2-3, אוקטובר 1993 – ינואר 1994. מערכת "קשר" מודה למחבר ולמערכת כתב העת על מתן הרשות לפרסם נוסח עברי (בקיצורים אחדים, בעיקר בהערות).

1. תאריכי האירועים ברוסיה מצוינים לפי הלוח הישן. השתמשתי בשיטה הנהוגה בספריית הקונגרס בווינגטון לכתובה בתעתיק של שמות רוסיים. עבור שמות שהאיות המקובל שלהם במערב שונה מהתעתיק של ספריית הקונגרס, השתמשתי באיות המקובל. כל התעתיקים הם שלי. (הערת המתרגם לעברית: התעתיק לעברית בוצע באופן שיאפשר לקוראים, שאינם בהכרח דוברי רוסית, להבין כיצד יש לבטא את השמות).

2. בין המחברים שנעשו באחרונה ואשר מתארים את הפוגרומים של 1881 ואת השפעתם ניתן לציין את שבעת המאמרים הראשונים בספר: Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History בעריכת John D. Michael ו-Shlomo Lambroza (קיימברידג', בריטניה, 1992); Klier ו-Aronson, Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti Jewish Pogroms in Russia בעריכת Stephen M. Berk, Year of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881-1882 (ווסטפורט, קונטיקט, 1985); Jonathan Frankel, Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917 (קיימברידג', בריטניה, 1981).

3. חיים זיטלובסקי, למשל, סופר ופילוסוף יהודי רדיקלי שפעילותו הפוליטית החלה ברוסיה בסוף שנות ה-70, הביע בזכרונותיו (שנכתבו ביידיש) רגשות המאפיינים את דורו. זיטלובסקי מדבר על החינוך שהוא וחבריו הרדיקלים קיבלו באמצעות סופרים רוסיים כמו צ'רנישבסקי. לדברי זיטלובסקי, כאשר הוא וחבריו השלימו חינוך זה, "דבר אחד הנובה לחלוטין. אנו כבר ידענו לבטח שאיננו יהודים". בהמשך דבריו מספר זיטלובסקי כיצד שינה את שמו הפרטי מחיים לשם בעל צליל רוסי ו"דמוקרטי" יותר, ייפס. וראה: חיים זיטלובסקי, "זכרונות פון מייך לעבן" ("זכרונות חיים"), ניו יורק 1935, עמ' 237; ההדגשות במקור). מוריס וינצ'בסקי (1856-1932), יהודי-רוסי רדיקלי אחר שחי באותה תקופה והיתה לו קריירה ארוכה כסופר וכפעיל פוליטי לאחר שהיגר לארצות הברית, מתאר בזכרונותיו כיצד השנאה שחש בנעוריו ליהדות הגיעה לדרגה כזו שלא יכול היה ללכת ליד בית כנסת מבלי לחרוק שיניים בכעס, וקול אנשים הלומדים דף גמרא הפך בלתי נסבל עבורו. ראה מוריס וינצ'בסקי, "ערינונגיען" ("זכרונות"), מתוך "געזאמלטע ווערק", בעריכת קלמן מארמור, ניו יורק 1927, עמ' 155-156.

4. קיימת ספרות יהודית נרחבת על השתתפות היהודים בתנועת המהפכה הרוסית. העבודה הקלסית בנושא זה נכתבה ביידיש על ידי ההיסטוריון הגדול של יהדות רוסיה ותנועת העבודה היהודית, אליהו צ'ריקובר. ראה חיבורו "יידיש-רעוולוציאנערן אין די 60-ער און 70-ער יארן" ("מהפכנים יהודים ברוסיה בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19"), היסטארישע שריפטען, (פריז-וילנה, 1929-1939). וראה גם את ספרו של יונתן פרנקל Gerald Sorin, The Prophecy and Politics of American Jewish Immigrant Radicals, 1880-1920 (בלומינגטון, אינדיאנה, 1985), עמ' 10-46; Arthur Liebman, Jews and the Left (ניו יורק, 1979), עמ' 70-134; Nora Levin, While Messiah Tarried: Jewish Socialist Movements, 1871-1917 (ניו יורק, 1977); ועוד.

5. ראה יהודה סלוצקי, העתונות היהודית במאה ה-19, ירושלים, 1970, עמ' 107. להלן: סלוצקי.

6. ב"ראזסווייט" התפרסמו באורח סדיר מאמרים על שאלת היהודים והחקלאות. על הקרן לעידוד מלאכת כפיים וחקלאות בקרב היהודים, ראה "ראזסווייט" 29 (17 ביולי 1880), עמ' 1121-1126 ו"ראזסווייט"

- 30 (24 ביולי 1880), עמ' 1161-1165. לגבי החברה להפצת רעיונות ההשכלה בקרב היהודים ראה, למשל, "ראזסווייט" 2 (10 בינואר 1880), עמ' 41-45.
7. בנושא הרבנים, ראה "ראזסווייט" 8 (19 בפברואר 1881), עמ' 281-285. סלומון לוריא, מחבר מאמר מערכת זה, צידד ברבנים המסוגלים לספק הן את צרכיה של שכבת האינטליגנציה והן את צרכיהם של פשוטי העם. בנושא הרפורמה בבתי הכנסת, ראה "ראזסווייט" 1 (1 בינואר 1881), עמ' 3-5. יעקב רוזנפלד, שכתב מאמר מערכת זה, קרא לגישה המאזנת בין צרכי היהודים המסורתיים לבין צרכיהם של הפרוגרסיביים.
8. ראה סלוצקי, עמ' 108. ס.ל. צינברג, בספרו על העתונות היהודית-רוסית, עושה הבחנה דומה, אף שהוא רואה בעמדת "ראזסווייט", הדוגלת תיאורטית בהתבוללות, כמשהו שהעורכים למעשה לא היו מחויבים לו (Istoriiia evreiskoi pečati v Rossii v sviazi s obščestvennymi tečeniiami — פטרורד 1915, עמ' 238-245). לטענתו, "ראזסווייט" פנה לכיוון ההפוך של מודעות עצמית לאומית, "בלי לשים לב לכך" (עמ' 242). לדבריו, מה שעניין את העורכים והכותבים בעתון היה היהודים כיהודים, ולא היהודים כאירופאים, ולכן הם התמקדו בבעיות המיוחדות ליהודים, כמו שיפור גורל ההמונים על ידי עידוד המעבר לחקלאות.
9. לב דויטש, מן המהפכנים היהודים-רוסים המפורסמים ביותר ואחד המתעדים הטובים ביותר של התנועה המהפכנית של יהודי רוסיה, העניק תיאור אישי שנון של "ההליכה אל העם" בחוברת שפירסם, Kak my v narod khodili ("כיצד הלכנו אל העם"), דאבוס, שוויץ 1910 (נכתב ב-1900).
10. בעניין האהדה הפופוליסטית המוקדמת לקבוצת "ראזסווייט", ראה ס.ל.
- צינברג, הערה 8 לעיל, עמ' 239-240.
11. מחבר ההצהרה היה גראסיס גריגורייביץ' רומנקו, אופורטוניסט רדיקלי שהחליף את עמדותיו הפוליטיות מספר פעמים במהלך הקריירה שלו כדי להתאימן לצרכי הרגע. ראה: S. Valk, "G.G. Romanenko (Iz istorii 'Narodnoi Voli'), Katorga i sylka מופיעה בעמ' 50-52.
12. אייב קאהאן, למשל, שערך קרוב לחמישים שנה את ה"פארווערטס" עומד על כך בזכרונותיו. נראה כי ההתנקשות שימחה מאוד אותו ואת חבריו מסיבות פוליטיות, אך נעמה לו אישית מסיבה נוספת: משמעותה היתה שהלימודים באוניברסיטה בוטלו, והוא לא צריך היה לזכור בעל פה את 40 עמודי הטקסט שהוטל עליו לשנן לקורס הבוטניקה שלו. ראה אייב קאהאן, "בלעטער פון מיינ לעבן" ("דפים מחיי"), ניו יורק 1931-1926, עמ' 419-422.
13. בנושא הצנזורה על העתונות, ראה: John D. Klier, "1855-1894, Censorship of the Press in Russia and the Jewish Question," *Jewish Social Studies*, 48 (1986): 257-268.
14. לגבי תיאור השינוי בעמדת הממשלה, ראה: Aronson, *Troubled Waters*, עמ' 11 ו-165-166. לפרטים על המיזכר, ראה: Frankel, *Prophecy and Politics*, עמ' 65-64.
15. "ראזסווייט" 32 (7 באוגוסט 1881), עמ' 1241. שמו של התובע היה סטרלניקוב. הוא לא היה הפקיד הבכיר היחיד שהשמיע הצהרה זו. בינואר 1882 השמיע הצהרה זהה שר הפנים, נ.פ. איגנאטייב. "ראזסווייט" דיווח על כך בגיליונו מ-22 בינואר 1882, עמוד 125.